

โครงการวิจัย

การสังเคราะห์องค์ความรู้เรื่องการใช้และการเสริมความเข้มแข็งแก่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน

บทที่ 1

ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

การสื่อสารได้ถูกนำมาใช้เป็นทั้งตัวชี้วัด (indicator) และเป็นเครื่องมือ (tool) ของการพัฒนาตั้งแต่ทศวรรษ 1950 โดยกระบวนการทัศน์หลักของการพัฒนาคือ การทำประเทศให้ทันสมัย (Modernistic Paradigm) ที่มีภาครัฐเป็นผู้นำการพัฒนา ส่วนกระบวนการทัศน์ด้านการสื่อสารก็คือแบบจำลองการถ่ายทอดข่าวสารเพื่อการโน้มน้าว (Transmission Model) ที่มีลักษณะเป็นการสื่อสารแบบทางเดียว (one-way communication) และเน้นการใช้สื่อมวลชนสมัยใหม่เป็นหลัก

หลังจาก 2 ทศวรรษของการใช้กระบวนการทัศน์ดังกล่าว ผลจากการพัฒนายังพบว่า ไม่ได้เป็นไปตามที่คาดหวังไว้ จึงได้มีการนำเสนอกระบวนการทัศน์ใหม่ทั้งด้านการพัฒนา การสื่อสารและการสื่อสารเพื่อการพัฒนา คือ การพัฒนาที่เน้นภาคประชาสังคม การสื่อสารที่เน้นการสร้างความเข้าใจร่วมกัน (shared meaning) จากแบบจำลองการสื่อสารเชิงพิธีกรรม (Ritualistic Model) ที่เป็นการสื่อสารแบบสองทาง โดยมีกระบวนการทัศน์เรื่อง “การสื่อสารแบบมีส่วนร่วม” (participatory communication) เป็นแนวคิดแกนกลาง (core concept) รวมทั้งเน้นการประสานใช้การสื่อสารทุกประเภทที่มีอยู่ในชุมชน

สำหรับแวดวงวิชาการด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของไทยก็ได้เริ่มมีการขานรับต่อกระแสการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ใหม่ดังกล่าว อย่างไรก็ตาม องค์ความรู้ในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาตามกระบวนการทัศน์ใหม่ก็ยังขาดแคลนเนื่องจากอยู่ในระยะเริ่มต้น และยังกระจัดกระจาย รวมทั้ง นักวิจัยด้านการสื่อสารรุ่นใหม่ก็ยังขาดความเข้าใจที่กระจ่างชัดเจน ขาดทักษะในการดำเนินการวิจัยแนวใหม่ รวมทั้งยังขาดแนวทางในการนำผลงานวิจัยไปใช้ในภาคปฏิบัติการ

ผู้วิจัยได้เข้าร่วมกระแสการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ใหม่ด้านการสื่อสารเพื่อพัฒนานี้ โดยผ่านกิจกรรม 3 ช่วงเวลา คือ

ช่วงที่ 1 ปี พ.ศ. 2542-2543 ผู้วิจัยได้ทำการสำรวจและประมวลองค์ความรู้ของงานวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่มีมาในช่วง 2 ทศวรรษ คือ พ.ศ. 2520-2540

ช่วงที่ 2 ช่วงปี พ.ศ. 2543-2548 ผู้วิจัยได้เป็นผู้ประสานงานและผู้สังเคราะห์องค์ความรู้ชุดโครงการวิจัย “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ที่มีโครงการ 30 โครงการ อันเป็นงานวิจัยเบื้องต้นที่ทดลองใช้กระบวนการทัศน์ใหม่เพื่อการพัฒนา รวมทั้ง ประสิทธิภาพการใช้ผลการวิจัยปลายทาง (Downstream Management)

ช่วงที่ 3 ช่วงปี พ.ศ. 2546-2549 ผู้วิจัยได้เข้าร่วมเป็นที่ปรึกษาโครงการพัฒนา “การสื่อสารเพื่อสุขภาพ” (Communication for Health) ซึ่งเป็นการต่อยอดของงานวิจัยเพื่อการใช้งาน โครงการนี้เกิดจากการรวมตัวของนักวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” ที่ทำงานเพื่อนำการนำผลการวิจัยมาใช้ในการทำงานพัฒนาและการฝึกอบรม

จากการประสบการณ์ที่ผ่านมาได้ให้บทเรียนที่เป็นต้นทุนทางความรู้แก่ผู้วิจัยในหลายประการ คือ

(1) บทเรียนเรื่องข้อจำกัดของกระบวนการทัศน์เดิม ผู้วิจัยได้พบว่า การใช้กระบวนการทัศน์การสื่อสารการพัฒนาแบบ Modernistic Paradigm นั้น ไม่ก่อให้เกิดผลพวงแห่งการพัฒนาที่แท้จริงแก่ชุมชน หรือมีจะนั้นก็มิใช่ผลพวงที่มีความยั่งยืน ตัวอย่างเช่น สื่อที่อยู่ใกล้ชิดชุมชนมากที่สุด และมีศักยภาพเหมาะสมกับการพัฒนาชุมชนมากที่สุด เช่น สื่อหอกระจายข่าว ซึ่งมีอยู่ในเกือบจะทุกหมู่บ้าน ประมาณ 70,000 แห่ง แต่มีหอกระจายข่าวที่ใช้งานได้จริง ๆ ไม่ถึง 20% ข้อสงสัยทางการวิจัยก็คือ เพราะเหตุใดจึงเป็นเช่นนั้น

สมมติฐานประการหนึ่งก็คือ กระบวนการนำเอาการสื่อสารสมัยใหม่ต่าง ๆ เข้าไปในชุมชนนั้น ยังขาดกระบวนการสร้างความรู้ลึกร่วมกัน สร้างความรู้ลึกร่วมกันเป็นเจ้าของ สร้างความรู้จักและเข้าใจเพื่อการใช้งานสื่อใหม่ ๆ เหล่านั้น

(2) บทเรียนเรื่องประเภทของสื่อที่นำมาใช้และวิธีการใช้สื่อ เนื่องจากกระบวนการทัศน์เดิมนั้นมุ่งหวังที่การใช้สื่อมวลชนเป็นเครื่องมือหลักในการพัฒนาชุมชน แต่ทว่า ผลจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องให้ข้อสรุปว่า สื่อมวลชนไม่สามารถจะแสดงบทบาทหน้าที่ตามที่มุ่งหวังไว้ได้ และงานวิจัยหลายชิ้นยังให้คำตอบต่อไปว่า ความไร้ประสิทธิภาพนี้มิได้เกิดขึ้นมาจาก “คุณสมบัติทางเทคนิคของสื่อ” หากแต่เกิดมาจาก “มิติเศรษฐกิจ / ธุรกิจ / การเมือง” ของสื่อมวลชนเอง เนื่องจากในระบบทุนนิยมเสรีประชาธิปไตยของสังคมไทย สื่อมวลชนสมัยใหม่ เช่น หนังสือพิมพ์ นิตยสาร ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ อินเทอร์เน็ต ฯลฯ ล้วนแล้วแต่เป็นธุรกิจหรือมีละนั้นก็มิใช่เป็นเจ้าของ ดังนั้น การนำสื่อที่มี

ลักษณะธุรกิจ / อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐมาใช้งานเพื่อเป้าหมายทางสังคมจึงแทบเป็นไปไม่ได้หรือเป็นไปได้อย่างไม่มีประสิทธิภาพ

และในขณะที่การใช้สื่อมวลชนนั้นมักไม่ได้ผลตามที่คาดหวังไว้ บรรดาสื่อที่เคยมีสถานะเป็น “สื่อนอกสายต่านักการสื่อสารเพื่อการพัฒนา” อันได้แก่สื่อตัวเล็กตัวน้อย เช่น สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน สื่อกระจายเสียงท้องถิ่น (เช่น หอกระจายข่าว) กลับมีคุณภาพที่น่าสนใจ/น่าจับตามอง และวิธีการใช้สื่อเหล่านี้ก็จะมีลักษณะเป็น “การประสานการสื่อสาร” หลาย ๆ รูปแบบเข้าด้วยกัน รวมทั้ง มีแนวคิดเรื่อง “เครือข่ายการสื่อสาร” อยู่เบื้องหลัง

แต่ทว่า องค์ความรู้ในเรื่องที่เกี่ยวกับบรรดาสื่อนอกสายตาเหล่านี้ยังมีอยู่น้อยมาก โดยเฉพาะความรู้ในเรื่องการสร้างเสริมความเข้มแข็งให้แก่สื่อเหล่านี้ เนื่องจากทิศทางการใช้สื่อดังกล่าวมีแต่ “การใช้” แต่ขาดการ “พัฒนาตัวสื่อ” สภาพเท่าที่เป็นอยู่ก็คือสื่อเล็กตัวน้อยดังกล่าวมักจะถูกปล่อยให้พัฒนาตัวเองไปตามยถากรรม เมื่อขาดความรู้และแนวทางในการพัฒนาตัวการสื่อสาร การนำเอามาใช้งานพัฒนาก็ย่อมเป็นไปไม่ได้เต็มที่

นี่จึงเป็นที่มาของการกำหนดขอบเขตของการวิจัยในโครงการนี้ว่า จะประมวลสังเคราะห์องค์ความรู้ที่เกี่ยวกับการสื่อสาร 3 ประเภท คือ สื่อบุคคล สื่อพื้นบ้าน และสื่อกระจายเสียงท้องถิ่น

(3) บทเรียนเรื่องการประสาน / การบริหารโครงการวิจัย เนื่องจากองค์ประกอบของนักวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นั้น มีความหลากหลายอย่างมาก นับตั้งแต่มีนักวิชาการ / นักวิจัยที่มีภูมิลำเนาจากสาขาการสื่อสาร และที่มีภูมิลำเนาจากสาขาวิชาอื่น ๆ มีทั้งที่เป็นอาจารย์ / นักพัฒนา / เจ้าหน้าที่รัฐ / ศิลปินพื้นบ้าน ฯลฯ ผู้วิจัยพบว่า ในขณะที่ความหลากหลายดังกล่าวเป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้การประสานงานและการบริหารโครงการเป็นไปอย่างยากลำบาก แต่ทว่า เมื่อสามารถฝ่าฟันความยากลำบากนั้นไปได้ ความหลากหลายดังกล่าวก็จะมีคุณูปการอย่างดียิ่งในการสร้างองค์ความรู้อย่างครบถ้วน รอบด้าน อย่างมีบูรณาการ

(4) บทเรียนเรื่องการจัดการความรู้ จากตำแหน่ง “ผู้ประสานงานโครงการ” ซึ่งทำหน้าที่หลัก ๆ 2 ประสาน คือ การประสานงานและบริหารงานทั่วไป กับ การประสาน / บริหารการจัดการความรู้ที่ต้องมีผลงานรูปธรรม คือ การสังเคราะห์องค์ความรู้ของชุดโครงการ (จากชุดโครงการนี้

ได้ output ออกมาเป็นหนังสือ 10 เล่ม แยกตามประเด็นของการสื่อสาร) ประสบการณ์ดังกล่าวทำให้ผู้วิจัยและทีมงานได้บทเรียนเรื่องการบริหารจัดการความรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง งานวิจัยทั้ง 30 โครงการนั้น 90% ได้ออกแบบเป็น “งานวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม” (Participatory action research) เพื่อให้กลมกลืนไปกับแนวคิดเรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วมในกระบวนการทัศน์ใหม่ จึงช่วยให้ผู้วิจัยมีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับ “การวางแผนกิจกรรมจากการใช้ผลการวิจัย” (Action based on research) ซึ่งผู้วิจัยได้นำไปใช้อย่างมากในโครงการพัฒนา “การสื่อสารเพื่อสุขภาพ” (ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ-สสส.)

สำหรับเนื้อหาความรู้ที่เกี่ยวกับการพัฒนาชุมชนนั้น เนื่องจากชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นั้นใช้กลยุทธ์เชิงรับและปล่อยปละ ดังนั้น “อาณาเขตแห่งความสนใจ” (area of interest) จึงเป็นไปตามภูมิหลังด้านการศึกษาของนักวิจัย ซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลายมาก ทั้งด้านเศรษฐกิจ (เช่น ธุรกิจชุมชน) การเมือง (อบต/ ประชาคม) สิ่งแวดล้อม (ป่าชุมชน / สิ่งแวดล้อมทางน้ำ) สุขภาพ (โรคเอดส์) การเกษตร (สารเคมี) ฯลฯ ในโครงการวิจัย “การสังเคราะห์องค์ความรู้” ครั้งนี้ ผู้วิจัยจะจำกัดอาณาเขตแห่งความสนใจเอาไว้ที่ 4 ประมวลเท่านั้น คือ การสื่อสาร (3 ประเภทที่กล่าวมาแล้ว) การเกษตร สิ่งแวดล้อม และสุขภาพ เพื่อให้มีความเป็นไปได้ที่จะศึกษาอย่างเจาะลึกในแต่ละเนื้อหาสาระความรู้

(5) บทเรียนเรื่องการใช้งานวิจัยเป็นเครื่องมือพัฒนานักวิจัย เนื่องจากภาระหน้าที่ประการหนึ่งของทีมประสานงานวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นั้น จะต้องช่วยบริหารจัดการด้านความรู้ด้วย และเนื่องจากนักวิจัยในชุดโครงการนั้นมีประสบการณ์การวิจัยที่หลากหลายแตกต่างกัน มีทั้งผู้ที่มีประสบการณ์มากและนักวิจัยมือใหม่หัดขับ (Novice) ดังนั้น ในฐานะผู้ประสานงาน ผู้วิจัยจึงได้มีบทเรียนในการใช้งานวิจัยเป็นเครื่องมือในการพัฒนานักวิจัยโดยผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การร่วมพัฒนา proposal การติดตามงาน (monitoring) การให้คำปรึกษาหารือ (consultation) การลงสนามวิจัยร่วมกัน การจัดการฝึกอบรมระหว่างทางตามความต้องการของนักวิจัย การตรวจแก้รายงานการวิจัย การประเมินผลระหว่างทาง/ปลายทางของผู้ทรงคุณวุฒิ การประชุมแลกเปลี่ยนในหมู่นักวิจัย ฯลฯ

ผู้วิจัยจึงมีความมั่นใจว่า การทำวิจัยในลักษณะของชุดโครงการวิจัยที่มีทีมประสานงานนั้น สามารถจะช่วยให้การทำวิจัยครั้งหนึ่ง ๆ บรรลุเป้าหมายได้ 3 ประการ พร้อม ๆ กัน คือ ได้สร้างผลงานวิจัย สร้างคน (นักวิจัย) และได้สร้างเครือข่าย / ประชาคมนักวิจัย

ถึงแม้งานวิจัยในชุดโครงการ “การสื่อสารเพื่อชุมชน” จะให้ผลลัพธ์ที่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้หลายประการ แต่เนื่องจากงานวิจัยในชุดโครงการดังกล่าวยังเป็นเพียงบันไดขั้นแรกๆของการวิจัยเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาภายใต้กระบวนการทัศน์ใหม่ ปริมาณงานวิจัยในสื่อแต่ละประเภทยังคงมีเพียง 1-2 ชิ้น ทำให้ยังไม่มีฐานความรู้ที่แข็งแกร่งพอจะประมวลเป็นองค์ความรู้ที่หนักแน่นได้

ในส่วนของนักวิจัยนั้น หลังจากผ่านงานวิจัยขั้นแรกไปแล้ว นักวิจัยหลายท่านก็ยังมีความต้องการที่จะศึกษาและเจาะลึกในหัวข้อที่เริ่มต้นมาบ้างแล้ว ในด้านหนึ่งก็เพื่อแสวงหาองค์ความรู้ที่กว้างขวาง รอบด้าน ครบคลุม และแม่นยำมากยิ่งขึ้น และในด้านหนึ่ง ก็เพื่อพัฒนาความคิด / ความเข้าใจ และเพิ่มพูนทักษะการวิจัยในเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของกระบวนการทัศน์ใหม่

วัตถุประสงค์ของโครงการ

1. เพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้เรื่องการใช้และการเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่การสื่อสารเพื่อการพัฒนาชุมชน
2. เพื่อพัฒนานักวิจัยการสื่อสารเพื่อพัฒนากระบวนการทัศน์ใหม่
3. เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้แก่เครือข่ายนักวิจัยและประชาคมวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
4. เพื่อนำเอาความรู้จากการวิจัยไปใช้ฝึกอบรมผู้ปฏิบัติงานผ่านรูปแบบต่าง ๆ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้กลุ่มนักวิจัยที่เข้าใจและมีทักษะการวิจัยตามกระบวนการทัศน์ใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
2. ได้องค์ความรู้ที่สามารถขยายไปเป็นเนื้อหาหลักสูตรการสื่อสารเพื่อพัฒนาแนวใหม่
3. ได้สร้างเครือข่ายและประชาคมนักวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนา
4. ได้บทเรียนเรื่องการนำผลการวิจัยไปใช้ในการฝึกอบรม